

Про намагання царського уряду і вищих духовних кіл обережно і доволі стримано (у цій надзвичайно делікатній ситуації) підпорядкувати «возз'єднане» духовенство Правобережної України урядуванню православних архієреїв свідчить також особливе секретне розпорядження імператора Миколи I, де, згідно з «височайшою волею», містився припис, щоб «возз'єднаному з православ'ям духовенству і народу була виявлена поблажливість щодо не супротивних сутності православ'я місцевих звичаїв, що, від довготривалої до них звички, не можуть бути в короткий час змінені». До них, зокрема, були віднесені: неслужбовий одяг «возз'єданого» духовенства, відсутність бороди, а також «деякі молитовні звички, що не порушують догматів Православної Церкви». Зрештою, «височайша» інструкція передбачала навіть випадки упушень і проступків з боку «возз'єданого» духовенства, владнати які місцевому правлінню вимагалось «заходами наскільки можливо поблажливими і негласними» [10, с. 378 – 379].

Висновки. Отже, царська адміністрація, зіштовхнувшись із виявами непокори не лише уніатського духовенства, але й пересічних парафіян проти трансформацій, що їх зазнала Греко-Уніатська Церква під час підготовки до її скасування 1839 р., добре усвідомлювала, що на цьому етапі перед нею стоїть завдання уникнення протестів із боку населення. Духовні та світські чиновники розуміли, що успіх усієї справи утвердження позицій російського православ'я в цьому регіоні значною мірою буде залежати від виваженості, тобто обережності, розсудливості, поступливості і навіть поблажливості їхніх дій.

Адміністративно-силове вирішення уніатської проблеми зумовило те, що публічного оголошення про його здійснення не відбулося. Замовчування та нерозголошення акту звернення греко-уніатськими ієрархами 12 лютого 1839 р. в Полоцьку «возз'єднання» їхньої Церкви з Російською Православною стало запобіжним засобом потенційних масових протестів уніатського населення. Більше того, задля унеможливлення широких громадських акцій осуду чи критики з цього приводу, російський уряд повною мірою використав можливості адміністративного ресурсу: стеження за ходом «возз'єднання», негайна реакція на будь-які «відхилення» від очікуваних імператорським двором наслідків цього, а також тотальний нагляд за будь-якими проявами нелояльності до центру.

Компактне адміністративно-територіальне облаштування «возз'єднаних» епархій, призначення їхніх духовних очільників з-поміж «возз'єднаних» архієреїв, виконання синодальних «особливих правил» щодо «возз'єданого» кліру, зокрема, його допуск до керівних посад, а також поступливість щодо деяких вкорієних греко-уніатських звичаїв, наприклад, тих, що стосувалися зовнішнього вигляду греко-уніатських священників стали провідними тактичними прийомами самодержавно-синодальних структур в перші роки після «возз'єднання» греко-уніатів Правобережної України і Білорусі з Російською Православною Церквою 1839 р.

Джерела та література

1. Бистрицька Е. Східна політика Ватикану в контексті відносин Святого Престолу з Росією та СРСР (1878-1964 рр.): Монографія / Е. Бистрицька. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2009. – 416 с.
2. Государственный архив Российской Федерации, г. Москва (далі - ГА РФ). – Ф. 109. Третье Отделение Его Императорского Величества Собственной Канцелярии. 4 экспедиция. – Оп. 179. 1839 г. – Д. 58. Дело о командировании надворного советника Скрипицына в западные губернии по делам греко-униатским.
3. ГА РФ. – Ф. 109. – Оп. 179. 1839 г. – Д. 111. О подчинении Греко-Униатской Духовной Коллегии Святейшему Синоду – и о ходе присоединения Унии к Православию. (14)
4. Записки Иосифа, митрополита Литовского: В 3 т. – СПб.: Типография Императорской Академии Наук, 1883. – Т. 3. – VI + 1402 с.
5. Історія релігії в Україні: У 10 т. / [редкол.: А. Колодний (голова) та ін.]. – К.: Український Центр духовної культури, 1996-1999. – Т. 3. Православ'я в Україні / [за ред. А. Колодного, В. Климова]. – 1999. – 560 с.
6. Киприанович Г. Я. Высокопреосвященный Иосиф Семашко, митрополит Литовский и Виленский. Очерк его жизни и деятельности по воссоединению западнорусских униатов с православною церковью в 1839 г. С портретом м. Иосифа / Г. Я. Киприанович. – Вильна: Типография И. Блюмовича, 1894. – 139 с.
7. Ленцик В. Українська Католицька Церква в Росії до її ліквідації (1772-1839/75) / В. Ленцик // Берестейська унія (1596-1996): Статті й матеріали. – Львів: Логос, 1996. – С. 95-111.
8. Николаевская эпоха: Воспоминания французского путешественника маркиза де Кюстина. С приложением дневника А. О. Смирновой (1845 г.). – М.: Т-во Скоропечатни А. А. Левенсон, 1910. – 164 с.
9. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе: В 55 т. – Т. XV. 1840. Отделение Первое. - СПб.: В Типографии II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1841. – 855 с.
10. Сборник Императорского Русского Исторического Общества: Т. 113. Материалы для истории Православной церкви в царствование императора Николая I. – СПб.: Типография Товарищества «Общественная Польза», 1902. – Кн. I. – 468 с.
11. Центральный исторический архив г. Москвы (далі - ЦИАМ). – Ф. 203. Московская Духовная Консистория. – Оп. 487. 3 стол, 1 экспедиция. – Д. 14. Указ Синода об уведомлении всех духовных правлений, канцелярий консисторий, епархиальной администрации и др. об объединении греко-униатской церкви с православно - католической Восточной церковью с сопроводительным письмом Московского губернского правления и выписка из журнала Московской духовной консистории об исполнении указа.
12. ЦИАМ. – Ф. 203. – Оп. 488. 3 стол, 1 экспедиция. – Д. 19. Указ Синода о передаче церковью Белостокской области и Гродненской губернии в Литовскую епархию, церковью Минской губернии из Литовской в Минскую епархию, переименовании архиепископа Минского и Гродненского в архиепископа Минского и Бобруйского и др. и выписки из журнала Московской духовной консистории о передаче копий указа в духовные правления.
13. ЦИАМ. – Ф. 203. – Оп. 488. – Д. 30. Указ Синода о слиянии Белорусской епархии с Полоцкой и передаче церковью Могилевской губернии из Белорусской в Могилевскую епархию и выписки из журнала Московской духовной консистории об уведомлении духовных правлений об указе.
14. ЦИАМ. – Ф. 203. – Оп. 491. 3 стол, 1 экспедиция. 1842-1843. – Д. 4. Указ Синода о преобразовании северо-западных губерний и изменении границ Литовской и Минской епархий и выписки из журнала Московской духовной консистории об уведомлении об указе духовных правлений Московской епархии.
15. ЦИАМ. – Ф. 203. – Оп. 746. – Д. 744. Указы Синода за 1839 г.
16. Чистович И. Пятидесятилетие (1839-1889) воссоединения с Православною церковью западно-русских униатов: Обзор событий воссоединения в царствование императора Николая I / И. Чистович. – СПб.: Синодальная Типография, 1889. – 64 с.

УДК 94(477.83/.86) «1772/1914» :37:271.4(477)

І. Рудянин

УЧАСТЬ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОГО ДУХОВЕНСТВА У РОБОТІ ТОВАРИСТВА «ПРОСВІТА» 1868-1914 РР.

У статті розглянуто один із найважливіших аспектів роботи галицького греко-католицького духовенства, а саме національно-культурну діяльність. Охарактеризовано участь духовенства у заснуванні та роботі товариства «Просвіта».

Ключові слова: греко-католицьке духовенство, Східна Галичина, товариство «Просвіта».

In the article one of the most important aspects of Galician Greek Catholic clergy, namely cultural educational activities. Characterized clergy involved in setting up and working the society «Prosvita».

Key words: *Greek Catholic clergy, Eastern Galicia, society «Prosvita»*

Діяльність товариства «Просвіта» стала надзвичайно важливим етапом в історії України. Створена завдяки спільним старанням духовної та світської інтелігенції вона змогла значно поживати як суспільно-політичне, так і культурно-освітнє життя українців Австро-Угорської імперії. Дослідженню діяльності товариства «Просвіта» у другій половині XIX – початку XX ст. присвятили свої роботи чимало науковців (Л. Березівська, Л. Вовк, Р. Гарат, О. Герман, Л. Євселевський, С. Зворський, Р. Іваничук, Ж. Ковба, О. Коновець, Т. Комаринець, А. Коцур, В. Коцур, О. Лисенко, Б. Савчук, Т. Сладковська, С. Фарина, І. Чорновол, О. Аркуша, М. Мудрий, Н. Кісь, Н. Колб, М. Коробка та ін.)

Одним із найбільш активних товариств, що створилися та діяли при активній підтримці галицького греко-католицького духовенства стало товариство «Просвіта». Ідея його створення належить священику із с. Шельпаків на Тернопільщині о. С. Качалі (мал. 1), який у січні 1868 р. на сторінках газети «Слово» виступив із пропозицією заснувати товариство, метою діяльності якого було б «спомогати народно освіту в напрямках моральнім, матеріальнім та політичним через видавання практичних книжок і брошур..., на тій мові, якою наш нарід говорить» [4, с. 18]. Ця ідея швидко поширилася серед студентської молоді, і невдовзі було скликано збори для створення комітету з питань заснування товариства. У березні того ж року було складено статут, однак його не затвердило Галицьке намісництво. Не полишаючи надії, комітет звернувся з проханням до Міністерства освіти у Відні. Міністерство розглянуло статут й дозволило заснувати товариство «Просвіта» розпорядженням від 2 вересня 1868 р. Після узгодження всіх формальностей товариство розпочало свою діяльність з виборів керівного складу. Головою «Просвіти» було обрано професора Анатолія Вахнянина. До складу правління товариства також увійшли: о. Омелян Патрицький, о. Корнило Сушкевич, Юліан Романчук, Олександр Борковський та інші. Для вироблення програми дій було вирішено скликати загальний збір «Просвіти» і створено комітет для організації цього збору. Днем проведення збору комітет обрав 8 грудня – свято Непорочного Зачаття.

Перші збори товариства відбулися у залі польської міщанської «Стрільниці» (мал. 2). На них були присутні лише 64 члени-засновники, переважно зі Львова. Митрополитчу капітулу представив о. Іван Ступницький, що невдовзі став єпископом Перемишльським та увійшов в історію як перший єпископ – член товариства «Просвіта».

З провінції прибув тільки один представник духовенства о. Йосиф Заячківський – парох із с. Лоп'янки Долинської округи. Взявши слово для виступу, він підкреслив, що представляє не лише духовенство, до якого належить, а й сільський люд, наголосив на потребі посилення зв'язку духовної інтелігенції з народом, консолідації всіх зусиль заради його добра. Зокрема, він зазначив, що коли «...засіяв славний 1848 рік і воскнув руський нарід, а на чолі народу поставив себе духовний стан. Нарід узнав його за свого поводиря й заступника, узнали його й чужі. Не диво ж, що на нас піднялася вража сила, а ми, священники не до боротьби поставлені, але радше апостоли мира, злякалися тої бурі, зачали оглядатися поза себе, щоби плечі собі забезпечити і – відступили ми так далеко, що стратили нарід з очей, а нарід нас. ... Ділайте ж ширю, кожний у своїм званні! Бідна Україна-мати, бідні і ви, сини її. Праця – це ваш капітал, з котрого маєте платити довг народів. Так, ви знаєте, що нарід наш того свідомий, що ваша нинішня наука оплачується по найменшій частині тим мізерним грошем, на котрий наш нарід кроваво працює. А як доробитесь того кусця хліба, щоби вас Бог охороняв від той сьогочасної чуми, від огидного космополітизму, котрий є погубителю всякій народності – то держіться своєю народу» [4, с. 20–22].

Показовим є те, що серед засновників товариства «Просвіта» дослідники називають 46 прізвищ священників. Вони активно працювали і в центральних установах товариства, і в місцевих управах. Для прикладу о. Т. Лежоговський був членом управи товариства й обіймав посаду голови просвітницько-організаційної комісії, у цій же комісії працював о. А. Глодзінський, о. Й. Жук був членом господарсько-промислової комісії [1, с. 56].

Про значний внесок духовенства в діяльність «Просвіти» може свідчити той факт, що із 44 почесних членів товариства (станом на 1908 р.) 11, або 25 % загальної кількості, представляли духовенство. Почесним членом «Просвіти» міг стати той, кого обирали загальні збори за особливі заслуги перед товариством або перед українським народом. Серед духовенства такої високої почесності удостоїлися Й. Вітошинський, Й. Заячківський, С. Качала, А. Качала, Д. Танячківський та ряд інших [5, с. 37–38].

Спочатку товариство було нечисленним і його діяльність зосереджувалася переважно у Львові. Задля об'єктивності слід зауважити, що на час заснування «Просвіти» митрополитча капітула не виявила інтересу до товариства і це, можливо, зумовило невисоку активність духовенства у співпраці з ним Проте через кілька років, коли виявилось, що в товариства, як і в них, спільні завдання: утвердження рідної мови, піднесення національної культури і господарства, уніатські священники активно долучилися до роботи «Просвіти».

З початку 1870-х рр. товариство починає створювати мережу філій у повітових центрах, а згодом і в окремих селах. Греко-католицьке духовенство відіграло головну роль у формуванні низових осередків, філій та читальень «Просвіти», у більшості випадків узявши на себе керівництво ними. Просвітнянський рух поширився на Станіславщину, Тернопільщину та інші регіони. Перша філія була заснована в с. Бортники біля Ходорова в 1875 р., в 1876–1877 рр. – в Тернополі та Коломиї. Читальні почали виникати раніше і спочатку вони не були підпорядковані філіям. Так, перша читальня товариства «Просвіта» на Тернопільщині постала в с. Денисові в 1870 р. Серед її засновників варто відзначити о. Йосипа Вітошинського, завдяки якому читальня перетворилася на активний осередок національно-культурного та господарського життя. На самому початку свого існування вона розміщувалася у приміщенні для дяків. Через деякий час при читальні було створено бібліотеку. Основу її книжкового фонду становили часописи «Ластівка», «Батьківщина», «Зоря» та інші періодичні видання, різні за тематикою змістом.

Для допомоги селянству у веденні господарства до читальні запрошували спеціалістів із рільництва, садівництва, тваринництва. У 1881 р. при активній підтримці філії «Просвіти» громада с. Денисова змогла збудувати приміщення для двокласної школи, а пізніше – великий мурований храм. Для того, аби його розмалювати, був запрошений відомий галицький художник Корнило Устянович [7, с. 15–18].

Одним із напрямів роботи нової читальні «Просвіти» стала організація художньої самодіяльності. При філії товариства був заснований драматичний гурток. Першою виставою була драма «За сиротою Бог з калитою». Ця подія дала початок активній діяльності гуртка, який очолив Й. Вітошинський. Він став одним із найактивніших на той час громадських та культурних діячів краю. Про його багатогранну діяльність переконливо засвідчили матеріали виставки, організованої влітку 2008 р. в Тернопільському обласному державному архіві з нагоди 170-річчя від дня його народження [7, с. 19].

З ініціативи греко-католицького духовенства було створено філію «Просвіти» у містечку Борщеві на Тернопільщині. Там її організатором був парох місцевого храму о. Олександр Левицький. Він виявився швагром дружини видатного українського історика та громадського діяча М. С. Грушевського. Будучи пов'язани родинними зв'язками та спільними інтересами, вони часто зустрічалися. Грушевський неодноразово приїздив у Борщів, допомагаючи у роботі філії. Він подарував читальні невелику бібліотеку та перші два томи своєї «Історії України-Руси». Активними просвітнянами на Борщівщині були отці І. Ганкевич, І. Волошин, А. Мордовський, Й. Малицький, Д. Курдик та інші. Варто також відзначити багатьох дяків, які займалися організацією хороших колективів при просвітнянських читальнях, створювали театральні гуртки та оркестри і керували ними. Найактивнішими з них були Н. Маркевич, В. Трач, С. Врублевський та інші [3, с. 5–7].

Греко-католицьке духовенство причетне і до заснування Тербовлянської філії товариства «Просвіта». У документах Головного відділу товариства у Львові знайдено копію листа канцелярії «Просвіти» від 1898 року до о. Теодора Цегельського – пароха с.

Струсова, у якому голова товариства радить заснувати нову філію або замінити наявне товариство на філію «Просвіти». Серед 24 засновників філії було вісім священників [2, арк. 5].

Тривалий час головою Тернопільської філії був парох с. Настасова Є. Цурковський, завдяки особистим зусиллям якого на Тернопільщині засновано близько тридцяти читалень. На Тербовлянщині духовенство взяло на себе й організаційні та управлінські функції. Місцеву філію тривалий час очолювали о. Т. Цегельський та о. С. Мохнацький. У Збарзькому повіті першим головою місцевої філії став парох с. Зарубинці О. Заячківський, у селах цього ж повіту Добромірці, Добриводах, Стрівці та інших – філії також засновували представники духовенства [1, с. 60].

Важливим напрямом роботи філії було відкриття читалень по селах, адже сільська читальня була головним осередком духовного та культурного життя сільської громади. На кінець XIX ст. в Східній Галичині функціонувало 816 читалень «Просвіти», а до 1914 р. їхня кількість зросла до 2944 [6, с. 213]. У галицьких селах вони працювали переважно під опікою місцевого духовенства.

Товариству «Просвіта» належить також провідна роль у боротьбі з неграмотністю. Загальновідомо, що майже до кінця XIX ст. у селах Східної Галичини більшість населення було неписьменним. Невміння ані читати, ані писати не раз ставало причиною того, що селяни підписували документи, у яких нібито відмовлялися від своєї земельної власності, що переходила за умовами до поміщика. Досить реалістично ці події відображено в десятисерійному фільмі режисера В. Андрощука «Час збирати каміння», знятому у 1992–1996 рр. Для боротьби з неграмотністю Головний відділ товариства організує курси для населення. До підготовки та проведення цих курсів товариство вирішило залучити професійних педагогів, які б розробили навчальні програми та підготували відповідні підручники. Головна управа «Просвіти» розіслала відповідні запрошення педагогам у Бузьк, Гребенів, Коломию та ін. із пропозицією взяти участь у складанні букварів для навчання неписьменних, а також подати власні пропозиції щодо організації навчального процесу [9, арк. 1].

На курсах також використовувалися книги релігійного змісту, авторами яких були уніатські священники. Ці посібники проходили відповідне рецензування. Так, до шкільної крайової ради було передано рукопис підручника «Літургіка греко-католицької церкви» авторства о. Олексія Торонського – професора реальної школи в Дрогобичі. Митрополитчий ординаріат, який, очевидно, і віддав підручник на рецензування, просив шкільну раду схвалити його, «написавши на зворотній стороні апробаційну клявузулу». Прохання підписав С. Сембратович. Ординаріат вважав, що книга може бути допущеною до навчального процесу, оскільки відповідає вченню церкви [8, арк. 119]. У рецензії на підручник було сказано, що «вона [книжка] написана ясно і понятно, текст збагачений молитвами, а в передньому слові автор наводить цілі псалми». Однак, незважаючи на усі схвальні відгуки, комісія написала щодо підручника деякі зауваження та 89 пропозицій. Її висновком було скоротити рукопис [8, арк. 123–129].

Греко-католицьке духовенство активно вело боротьбу за впровадження української мови в навчальних закладах Східної Галичини. Його починання підтримало товариство «Просвіта», яке в 1871 р. вирішило подати до Краєвого відділу петицію про введення у вищих класах Львівської академічної гімназії української мови. Петицію склав о. Василь Ільницький – директор Львівської гімназії. Ця спроба дала позитивний результат, і в 1874 р. польську мову викладання замінили українською. Головний відділ та філії «Просвіти» намагалися також поширити українську мову в середовищі службовців. Для цього в 1871 р. було запроваджено спеціальні курси. Вони мали на меті дати елементарні знання, тобто навчити читати й писати українською мовою листонош, чиновників та службовців державних установ.

Отже, можна констатувати, що основні напрями українського національно-культурного життя Східної Галичини другої половини XIX – початку XX ст. перебували під впливом духовної інтелігенції. Активна культурно-просвітницька діяльність «Просвіти» сприяла пробудженню національної самосвідомості галицьких українців, прискорила процес їхньої етнічної та політичної консолідації. Діяльність товариства також дала поштовх до активізації економічного життя східногалицького регіону, що може стати предметом окремих досліджень.

Джерела та література

1. Вітвицький В. Участь Греко-католицького духовенства в роботі українських громадських організацій Східної Галичини на початку XX ст. / В. Вітвицький // *Визвольний шлях*. – 2002. – Кн. 12 (657). – С. 55–62.
2. Держархів Тернопільської обл., Ф. 294 Філія українського товариства «Просвіта» в Тернополі, оп. 1 Спр. 377. Устав, протоколи и сведения о проведенных собраниях и состоянии читальни «Просвита» в Острове Тернопольского повета.
3. Довгошия П. Борщівська «Просвіта»: минуле і сучасне / П. Довгошия. – Т. : Джура, 2003. – 100 с.
4. Історія Товариства «Просвіта». – Л. : [б. в.], 1932.
5. Лозинський М. Сорок літ діяльності «Просвіти» (в 40-літній ювілей товариства) / М. Лозинський. – Л. : Друк. НТШ, 1908. – 72 с.
6. Нарис історії «Просвіти» / Р. Іванчук [та ін.]. – Л. ; Краків ; Париж : Просвіта, 1993. – 232 с.
7. Савак Б. Сторінки «Просвіти» в Денисові (минуле) / Б. Савак // *Матеріали виступів на святковій академії, присвяченій 120-річчю реєстрації читальні на Тернопільщині*. – Тернопіль ; Козова ; Денисів, 1995. – 51 с.
8. Центральний державний історичний архів України, м. Львів, Ф. 178. Крайова шкільна рада м. Львів оп. 1. Спр. 865. Рецензії на шкільні підручники. 1886 р.
9. Центральний державний історичний архів України, м. Львів Ф. 348. Товариство «Просвіта», м. Львів оп. 1 Спр. 347. Запрошення художнику Холодному Петру у м. Львові прибути в канцелярію товариства для замовлення малярських робіт. 1925 р.

УДК 930.1(47+57)

П. Леснича

ВИНИКНЕННЯ ТА ОСНОВНІ НАПРЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ ГРОМАДСЬКИХ ТОВАРИСТВ У ВОЛИНСЬКІЙ ГУБЕРНІ НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Дослідження присвячене аналізу передумов виникнення та особливостей функціонування громадських товариств у Волинській губернії на початку XX століття. Зроблено спробу виокремити окремі групи товариств за основними напрямками їх діяльності.

Ключові слова: «Тимчасові правила про товариства і спілки», громадські товариства, статут, напрямки діяльності, Волинська губернія.

Paulina Lesnycha. The creating and the main activities of public organizations in the Volyn province in early twentieth century/ Research is devoted to analysis of the preconditions of creating and the characteristics of functioning of public organizations in the Volyn province in the early twentieth century. The author singled out particular groups of public organizations in key areas of their activities.

Key words: «Temporary Regulations on societies and unions», public organizations, charter, activities, Volyn province.

Постановка наукової проблеми. Початок XX століття позначився активізацією суспільно-політичного руху на території Російської імперії, одним з проявів якого стала поява низки громадських товариств та об'єднань. Їх діяльність мала на меті охопити різні сторони щоденного життя суспільства, зокрема такі як благодійність, освіта, культура, дозвілля тощо. Аналіз основних напрямків роботи громадських товариств, що діяли у містах Волинської губернії у 1906–1914 роках, дає змогу не